

ТЕОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ І КРИЗ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Розкрито сутність і логіка економічних теорій циклів і криз минулого й сучасності.

Раскрываются сущность и логика экономических теорий циклов и кризисов прошлого и настоящего.

The article reveals the essence and logic of economic theories of cycles and crises of the past and present.

Ключові слова: економічний цикл, фази циклу, великі цикли («довгі хвилі»), економічна криза, структурна криза, фінансова криза, системна криза, глобальна криза, цивілізаційна криза.

Ключевые слова: экономический цикл, фазы цикла, большие циклы («длинные волны»), экономический кризис, структурный кризис, финансовый кризис, системный кризис, глобальный кризис, цивилизационный кризис.

Key words: economic cycle, cyclical phases, big cycles («long waves»), economic crisis, structural crisis, financial crisis, system crisis, global crisis, civilizational crisis.

Постановка проблеми. З переходом ринкової економічної системи до індустріального виробництва економічний розвиток набув циклічного характеру. І хоча економічні цикли початкового періоду і сучасні суттєво різняться між собою, проблема циклічних коливань і криз в економіці незмінно поміж іншим є предметом досліджень провідних учених-економістів ХІХ—першого десятиліття ХХІ ст. Між ученими й досі відбуваються дискусії щодо сутності цих явищ, чинників, що змушують економічну систему циклічно коливатися, причин виникнення криз і заходів з подолання їхніх наслідків. У працях, об'єднаних визнанням об'єктивності та реальності циклічного розвитку, його важливості з точки зору впливу на характер економічних процесів, є чимало різних трактувань причин циклічних коливань, різноманітні пояснення і прогнози.

Виклад основного матеріалу. Циклічність розвитку, постійні коливання економічної активності визнаються представниками всіх наукових економічних шкіл і напрямів. Сучасна загальна аналітична уява щодо економічних циклів і криз, як відомо, має своїм підґрунтям дослідження класиків економічної думки. Так, ще А. Сміт кризові явища в економіці називав її «перегрівками» і вважав їх результатом спекулятивних дій. Наприклад, спроба банків залучити покупців облігацій виплатою високих відсотків призводить до повної втрати капіталу. Близькими до смітового були погляди М. Еванса, К. Жугляра та деяких інших учених, які стверджували, що кризи виникають унаслідок пожвавлення спекулятивних операцій на товарному і грошовому ринках, а причину циклічних коливань вбачали у неправильній організації кредиту.

Одним із перших учених-економістів, що визнали існування проблеми циклічності розвитку, по суті, був Т. Мальтус. Він критикував Ж.-Б. Сея, який теоретично доводив неможливість загальних економічних криз, а труднощі реалізації пов'язував із недостатнім розвитком системи торгівлі та виробництвом не тих товарів,

котрі потрібні. За Мальтусом, криза перевиробництва можлива. Вона пов'язана з проблемою реалізації виготовленого продукту, тобто з платоспроможним попитом, який, на думку вченого, є недостатнім. Досліджуючи проблему реалізації надлишку створеного продукту, Т. Мальтус дійшов висновку, що її вирішують «треті особи», до яких він відносив споживачів, котрі не беруть участі у виробництві товарів, але отримують доходи (наприклад, землевласники, що мають ренту). Непродуктивне споживання «третім» класом суспільства, котрий нічого не виробляє, на його думку, є основою забезпечення достатнього платоспроможного попиту, отже, стабільності економічного розвитку.

С. Сімонді основною причиною криз називав недоспоживання трудящих. Суперечність між виробництвом і споживанням він розглядав як основну суперечність капіталізму, що виявляється в труднощах збуту товарів, кризах. Теорію недоспоживання, зокрема привласнення надмірно високої частки багатими і заощадливими людьми (порівняно з тим, що може бути інвестовано), пізніше підтримали Дж. Гобсон, В. Фостер й ін.

Значний внесок у розвиток теорії циклів зробили К. Маркс та Ф. Енгельс, дослідивши їх причини, фази, наслідки тощо. У центрі уваги К. Маркса був десятирічний цикл, характерний для тогочасної промисловості, та властиві йому періодичні фази. Тобто, за тривалістю — це середній економічний цикл, який ще називають базисним і який серед усіх типів циклічних коливань відіграє найважливішу роль. К. Марксом було запроваджено чотирифазну структуру промислового циклу, апогеєм якого, на думку вченого, є загальна криза, котрою кожного разу завершується цикл [8, с. 22, 681]. Водночас криза завжди утворює вихідний пункт для великих нових вкладень капіталу і таким чином створює нову матеріальну основу для наступного циклу [9, с. 208]. Отже, матеріальною основою промислового циклу, за Марксом, є періодичне оновлення основного капіталу, а сама періодичність циклу визначається періодом оновлення цього капіталу. Чим швидше відбувається це оновлення, тим частіше відбуваються кризи і, відповідно, скорочується тривалість циклу.

Глибинну першопричину циклічних коливань і криз основоположники марксизму вбачали в основній суперечності капіталізму — між суспільним характером виробництва та приватно-капіталістичною формою привласнення його результатів, що виявляється як суперечність між організацією виробництва на окремих фабриках і анархією виробництва в усьому суспільстві та між виробництвом і споживанням [10, с. 292, 275—278]. Кінцевою причиною економічних криз К. Маркс вважав бідність та обмеженість споживання народних мас [10, с. 532]. З точки зору характеру порушення пропорцій суспільного відтворення йдеться про періодичні економічні кризи перевиробництва, що, на думку Маркса, завжди являють собою лише тимчасове насильницьке розв'язання існуючих суперечностей, насильницькі вибухи, які на мить відновлюють порушену рівновагу [10, с. 273]. У цілому марксистська теорія циклів і криз спричинила суттєвий вплив на формування поглядів багатьох учених-економістів, стала аксіоматичною для економічної науки і хрестоматійною в економічній літературі радянського періоду.

Завершення наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. переходу економічної системи провідних країн до якісно нового стану обумовило сплеск активності економічних досліджень і формування різних напрямів, шкіл і течій в економічній науці. Не останню роль у цьому зіграли посилення циклічного характеру розвитку індустріальної економіки, постійно повторювані зі зростаючою силою кризи, які дали потужний поштовх розвитку економічної теорії. Серед досліджуваних проблем однією з центральних стає проблема загальної рівноваги економічної системи, її відновлення, циклічності та криз. Попри відмінності в методологічних підходах представників різних напрямів і шкіл серед них слід назвати таких видатних учених, як У. С. Джевонс, К. Жугляр, Дж. М. Кейнс, М. Кондратьєв, С. Кузнець, Р. Лукас, М. Туган-Барановський, М. Фрідмен, Ф. Хайск, Е. Хансен, Р. Хоутрі, Й. Шумпетер, наукові надбання яких значною мірою визначили основні теоретичні засади сучасних

досліджень різних аспектів вищеназваної проблеми і головний зміст загальноприйнятої нині теорії циклу в межах так званого мейнстріму економічної науки.

М. Туган-Барановський, на думку деяких дослідників історії економічної думки, став першовідкривачем сучасної інвестиційної теорії циклів [2, с. 334]. За словами Е. Хансена, він поклав початок новій трактовці проблеми економічних циклів [5, с. 81]. Великого значення у проблемі відтворення Туган-Барановський надавав виробничому споживанню, попиту на засоби виробництва. Отже, йдеться про визнання провідної ролі інвестицій у розвитку циклічності. Тут можна помітити витoki тієї логіки міркувань щодо головної причини порушення макроекономічної рівноваги, яка сьогодні пов'язується з ім'ям Дж. М. Кейнса. Аналізуючи економічні коливання, рух «економічної активності», учений звертає увагу на виявлення головного внутрішнього рушія цієї активності й робить висновок, що ним є рух інвестицій.

М. Туган-Барановський першим сформулював основний закон інвестиційної теорії циклу, за яким фази промислового циклу визначаються активністю інвестування. Доведення ним зв'язку промислових коливань з періодичним зростанням основного капіталу було високо оцінено Е. Хансеном. Саме збільшення інвестицій у галузях, що виготовляють засоби виробництва, породжує мультиплікаційний процес усіх елементів економічної активності.

Важливу роль у розвитку кризи Туган-Барановський визнавав за кредитом, який надає будь-яким економічним коливанням характеру лавиноподібного процесу. На його думку, кризі передують фінансова паніка, спричинена вичерпанням резервів позичкового капіталу, а піднесенню — відновлення цих резервів. Реальні події кінця ХХ і першого десятиліття ХХІ ст. у черговий раз наочно підтвердили правомірність цих концептуальних положень. У цілому його інвестиційна теорія циклу мала величезний вплив на розвиток економічної теорії, свідченням чого є те, що на праці Туган-Барановського не лише й досі посилаються численні вчені-економісти, а й плідно розвивають його ідеї.

Аналіз причин коливань економічної активності вважав своїм головним завданням і Дж. М. Кейнс. Він висунув на перший план проблему реалізації, або «ефективного попиту», яка поклала початок розвитку динамічної теорії циклу. Саме недостатнім попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу. Циклічність зумовлюється надлишком заощаджень і нестачею інвестицій у суспільне виробництво. Сукупний попит у нього — це насамперед «очікувана виручка» від реалізації виробленої за даного рівня зайнятості продукції, тобто очікуваний попит. Такий підхід дозволяє включити в концептуальну модель очікування. Перехід від одного стану рівноваги до іншого залежить від очікувань, і саме роль очікувань в економіці визначає важливість грошей як зв'язуючої ланки теперішнього і майбутнього. Ця ідея була прийнята й розвинута в останній третині ХХ ст. Р.Лукасом у теорії раціональних очікувань, яку покладено в основу сучасних економетричних моделей функціонування ринкової економіки, що сприяло переосмисленню економічної політики та досягненню вагомих практичних результатів.

Під циклічним рухом Дж.М. Кейнс розумів те, що існує помітна регулярність у чергуванні й тривалості підвищувальних і понижувальних тенденцій [3, с. 290]. Саме на тому факті, що коливання мають тенденцію вичерпувати себе, не досягаючи крайнощів, і врешті-решт змінювати напрям, і ґрунтується, на думку Кейнса, теорія економічних циклів, які мають певні фази [3, с. 233]. Економічний цикл розглядається ним як явище, викликане циклічними змінами граничної ефективності капіталу, а криза — як раптова та різка, як правило, зміна підвищувальної тенденції понижувальною. Він вважав, що більш типове, а часто й головне пояснення кризи слід шукати не у зростанні відсотка, а в раптовому падінні граничної ефективності капіталу [3, с. 289—291].

Питання про подолання кризових явищ — одне з центральних у теорії Кейнса. Визначено кілька шляхів і відповідних методів: вплив на ставку відсотка, на схильність до споживання, на очікування підприємців, нарешті, безпосередньо на обсяг

сукупних інвестицій. Головними серед них є прямі та непрямі методи впливу держави на інвестиційний попит.

Уже згадуваний послідовник Кейнса Е. Хансен став найвідомішим неокейнсіанським теоретиком економічного циклу. За своїм характером теорія циклу Хансена є інвестиційною теорією, оскільки саме нерівномірність різного роду капіталовкладень викликає, на погляд ученого, циклічні коливання. Розвиваючи цю думку, він дав ґрунтовне пояснення механізму інвестиційних коливань, перш за все поділивши інвестиції на автономні та симульовані й доповнивши механізм мультиплікатора механізмом акселератора. Автономні інвестиції — це такі, що не залежать безпосередньо від змін величини доходу, господарської кон'юнктури, а пов'язані перш за все з науково-технічним прогресом, а також демографічними зрушеннями та іншими факторами автономного характеру. Ці інвестиції приводять у дію механізм мультиплікатора, тобто породжують доходи. Своєю чергою, доходи впливають на інвестиції: зростання доходів веде до стимульованих інвестицій — інвестицій, пов'язаних з розширенням споживання внаслідок зростання національного доходу. Такий взаємозв'язок, зворотний мультиплікатору, — ефект акселератора. На думку Хансена, технічний прогрес не тільки зумовлює автономні інвестиції, а й визначає рівень коефіцієнта акселерації. Тому інтенсивність і тривалість процесу зростання визначаються виключно характером технічного прогресу. Автономні інвестиції є тим фактором, який дає початковий поштовх руху вгору економічної системи.

Результатом взаємодії мультиплікатора й акселератора є розгорнутий кумулятивний процес, або система «надмультиплікатора». У зв'язку з цим Хансен зазначає: «Разом узяті мультиплікатор та акселератор містять у собі своє визначення, і ми дістаємо завершену динамічну теорію. Вони становлять основну структуру, або кістяк, всякої економічної теорії циклу. Більше того, така теорія дозволяє об'єднати екзогенний фактор — автономне інвестування з ендегенними факторами — мультиплікатором та акселератором» [5, с. 221].

Підсумовуючи аналіз причин поступового вповільнення економічного зростання, втрати економікою динамізму і зрештою повороту від піднесення до спаду, Хансен дійшов висновку, що «коли автономні інвестиції припиняються, дохід зменшується не тільки на суму автономних інвестицій, але й на суму стимульованого ними споживання і стимульованих інвестицій (мультиплікатор і акселератор діють у цей час у зворотному напрямі)» [4, с. 402]. Увесь механізм піднесення перебуває, таким чином, у залежності від інтенсивності автономних інвестицій. Нове піднесення починається тоді, коли у фазі спаду поступово зростає імпульс для автономних інвестицій, насамперед — це нові технічні винаходи та вдосконалення. Один з найважливіших висновків Е. Хансена: «Сучасний аналіз виявляє, що доки економіка залишається динамічною, доки вимоги зростання і прогресу викликають великі витрати на інвестиції, доти будуть діяти потужні сили, які породжують циклічні коливання. Тому не можна розглядати цикл як патологічний стан. Він властивий природі сучасної динамічної економіки» [5, с. 306].

Й. Шумпетер, як і Е. Хансен, великого значення у визначенні природи циклічних коливань надавав науково-технічному прогресу, розглядаючи економічний цикл як результат використання у виробництві науково-технічних винаходів та нововведень, що вимагає зростання інвестицій, а останні й спричиняють піднесення виробництва. На його думку, економічна система, в якій здійснюються процеси нововведень, неминуче виявляє хвилеподібні рухи.

Особливо слід відзначити ідею Й. Шумпетера про трициклічну схему, тобто коливальні процеси в економіці, що здійснюються як би на трьох рівнях, яка стала вже традиційною і найбільш поширеною у сучасній економічній літературі. Відповідно — це короткі, середні та довгі цикли, які ще називають хвилями. Шумпетер вважав, що в економічній системі існує взаємозв'язок і взаємозалежність усіх трьох циклів. Ця точка зору і сьогодні підтримується вченими, які в своїх дослідженнях спеціально приділяють увагу питанню перетину, накладання й взаємовпливу циклів різних типів.

Вивченням довгих хвиль у ХХ ст. займалися такі відомі вчені, як У. Мітчелл, С. Кузнець, К. Кларк, Й. Шумпетер та ін. Найгрунтовніше тлумачення таких циклічних коливань дав М. Кондратьєв, унаслідок чого його теорія набула світового визнання та відома сьогодні як «великі цикли Кондратьєва». «Великі цикли можна розглядати як порушення і відновлення економічної рівноваги довгого періоду. Основна причина полягає в механізмі нагромадження, акумуляції та розсіювання капіталу, достатнього для створення нових продуктивних сил» [7, с. 225]. Існування довгих хвиль пов'язане зі зміною базових технологій, джерел енергії та об'єктів інфраструктури.

Сучасні дослідники внесли чимало нового в теорію великих циклів. Перш за все підтвердилась нерівномірність і циклічність науково-технічного прогресу, а також те, що технологія як найбільш сталий його елемент характеризує ступені у розвитку НТП. Це призвело, на думку академіка А. Чухно, до розкриття і обґрунтування таких понять, як технологічні уклади і технологічні способи виробництва, у результаті чого образна назва «довгі хвилі» отримала міцну науково-технологічну основу. «Насамперед, довгі хвилі є нічим іншим, як процесом становлення і розвитку технологічних укладів. З цього незаперечно випливає: якщо оновлення основного капіталу відбувається через кризу, то перехід до нового технологічного укладу як значно складніший процес тим більше потребує глибших і масштабніших зрушень, що й знаходить прояв у глибині та тривалості великих циклів» [12, с. 4—5].

Була здійснена періодизація «великих циклів». Кожний з них має п'ять фаз: 1) депресія; 2) поживлення; 3) піднесення; 4) процвітання; 5) нестабільність. Тривалість кожної фази 8—12 років. У зв'язку з цим було уточнено часові відрізки протікання довгих хвиль.

Дж. Модельські та У. Томпсон визначили такий ланцюжок хвиль у світовій цивілізації: 30—990—1060—1120—1190—1250—1300—1350—1430—1494—1540—1580—1640—1688—1740—1792—1850—1914—1973—2026 роки (кожний рік означає початок нової хвилі). Вважається, що нинішнім циклом закінчиться індустріальний етап розвитку людства. На зміну йому прийде постіндустріальна цивілізація.

Звісно, проблема економічних циклів і криз не залишилася поза увагою й представників неокласичного напрямку економічної теорії. Йдеться, насамперед, про монетарні теорії ділових циклів, у яких досліджується значення грошового обігу, кредиту і банківської діяльності в ініціюванні та розповсюдженні коливань ділової активності. Своєрідним «мостом» до цих теорій на межі ХІХ—ХХ ст. стали ідеї К. Вікселя, котрий запропонував розмежовувати два види відсотка — природний, як деякий показник доходності фізичного капіталу, і ринковий, як ціну кредиту. Саме динамічна невідповідність між цими величинами, на думку вченого, є основною причиною циклічного розвитку економіки. Центральне місце в теоретичній побудові Вікселя відводилося теорії грошового обігу в аспекті взаємозв'язку ставки відсотка і загального рівня цін.

Перші цілісні монетарні теорії ділового циклу були розроблені в першій третині ХХ ст. Р. Хоутрі та Ф. Хайєком. За концепцією Хоутрі, економічний цикл — суто грошове явище, обумовлене коливаннями грошового попиту і відповідними змінами в наданні кредитів. Під час піднесення грошовий попит зростає, банки розширюють кредит і полегшують умови його одержання, зменшують рівень відсотка. Такі дії банків є результатом зростання цін, ділової активності та збільшення швидкості обігу грошей. Однак у міру розгортання цього процесу банки починають виказувати все більшу обережність і, побоюючись розгулу інфляції, різко підвищують рівень кредитних ставок, обмежують та скорочують кредити. Тож чим довше триває підвищувальна фаза циклу, тим меншою буде схильність банків розширювати кредитування. Тим самим буде даний сигнал виробничим фірмам скоротити виробництво в наступні часові періоди, й економіка почне входити в рецесію. На основі своєї теорії Р. Хоутрі дійшов висновку, що циклічні коливання ділової активності можна запобігти або пом'якшити шляхом розумної монетарної політики.

У теорії ділового циклу Ф. Хайєка також стверджується пріоритет монетарних факторів коливань економічної кон'юнктури. Він зазначав: «Те, що вплив грошей відіграє вирішальну роль при визначенні її обсягу, її динаміки виробництва, належить до таких істин, які, напевно, знайомі нинішньому поколінню більшою мірою, ніж якому би то ні було з попередніх» [11, с.1]. Однак, на відміну від Хоутрі, Хайєк пов'язує монетарну і реальну складові циклу. На його думку, криза — це результат не недостатнього попиту, передусім інвестиційного, а надлишкового інвестиційного попиту в порівнянні зі споживчим, що виник унаслідок кредитних впливів і веде до структури виробництва, яка суперечить дійсним перевагам людей щодо співвідношення їхнього поточного і майбутнього споживання. Структурний підхід Хайєка до проблем грошей і циклу зумовив його критичне ставлення як до антикризової політики кейнсіанського спрямування, так і до антиінфляційної монетаристської.

У цілому теоріями циклу Р. Хоутрі та Ф. Хайєка було констатовано необхідність спеціального дослідження впливу процесів у сфері грошового обігу, кредиту і у банківському секторі на циклічні коливання ділової активності. Пошуку причин циклічних коливань у грошово-кредитній сфері присвячено ряд праць М. Фрідмена. Він доводить, що циклічність економічного розвитку має грошову природу. Його внесок в економічну теорію, як відомо, полягає в ґрунтовному дослідженні механізму зворотного впливу монетарних інструментів і монетарної політики на розвиток економіки. Основним фактором економічної рівноваги в суспільстві, за Фрідменом, є стабільна, контрольована динаміка пропозиції грошей. На його думку, за допомогою грошової політики можливо не допустити затяжної депресії чи надмірного розігріву в економіці. Він пропонує відмовитися від політики «підстроювання під цикл». Це якщо і не допоможе боротьбі з циклом, то принаймні, грошова політика не буде причиною затяжної депресії. Основне завдання держави — не допускати коливань грошової маси, підтримувати стабільний темп її приросту. Відстоюючи ідею виняткового значення стійкості грошей для нормального розвитку економіки, Фрідмен обґрунтував функцію попиту на гроші, знаючи параметри якої можна визначити міру впливу змін грошової маси на динаміку цін чи відсоток.

На межі 70—80-х років минулого століття представниками нової класичної макроекономіки, зокрема Р. Лукасом, Ф. Кюдландом, Е. Прескоттом, було розпочато розробку теорії реального ділового циклу, як альтернативної теорії ділового циклу монетаристів. Учені запропонували розглядати цикл як виключно реальний феномен, абстрагувавшись від грошового обігу, функціонування банків і фінансового ринку. При цьому, незважаючи на складну систему передумов і методологію, їм удалося з високим ступенем точності відтворити характеристики справжніх ділових циклів.

Проте на межі 1980—1990-х рр. позначилась тенденція спочатку до зближення, а потім й до інтеграції монетарних теорій ділових циклів і теорії реального ділового циклу. Прихильники останньої почали сприймати грошовий сектор як медіатор циклічних коливань, породжуваних реальними шоками, й «імплантували» його у свої моделі. Тим самим названі вчені грошово-кредитну систему почали розглядати як один з каналів, що посилюють макроекономічні шоки.

У ХХІ ст. спостерігається подальше зростання ступеня взаємопроникнення економічних теорій циклів, які раніше здавалися абсолютно контрастними. Така своєрідна «інтеграція» економічних поглядів є реакцією на нові історичні умови, неоднозначність і суперечність економічних процесів, що відбуваються у сучасному суспільстві і позначаються на тенденціях розгортання та протікання циклічних кризових явищ. Підтвердженням тому є кризи, що відбуваються наприкінці ХХ—початку ХХІ ст., починаючи з кризи 1998 р., яка розпочалася на фінансових ринках країн Південно-Східної Азії і поширилась на більшість країн світу, та кризи 2008 р., яка охопила, напевно вперше після Великої депресії, майже увесь світ. Їх аналіз, з одного боку, підтверджує наявність традиційних (класичних) кризових проявів: скорочення обсягів виробництва обробної промисловості, катастрофічний обвал ринків мінеральної сировини, енергетичних ресурсів. Це так звані акселераційні

механізми, що достатньо детально описані Дж. Кейнсом та Е. Хансеном. Обвалюються ринки цінних паперів у розвинутих країнах, але ще більше фондові ринки в азійських країнах. Це достатньо відома закономірність, що обумовлена нерівномірністю нагромадження і використання капіталу по країнах.

Водночас, нинішня криза радикально відрізняється від усіх попередніх. Її визначають як трансформаційну, стадійну, структурну, системну, першу глобальну, першу кризу постіндустріальної економіки, цивілізаційну.

Природно, що нинішня криза характеризується, перш за все, як фінансова. Це виводить її, як вважає Р. Ентов, зі сфери дефініцій теорії реального циклу, що описує цикли у реальному секторі [13, с. 9]. Практично більшість учених погоджуються з тезою, що «спусковим гачком», який привів у дію кризовий механізм, стали проблеми на ринку іпотечного кредитування США. Проте в основі кризи лежать фундаментальніші причини, що включають макроекономічні, мікроекономічні та інституціональні складові.

Якщо розглядати фінансову сферу, то абсолютно очевидно, що криза повністю обумовлена структурними проблемами. Так, на протязі 20—30 років у США фантастичними темпами розширювався фінансовий сектор. Якщо на початку 1980-х років на фінансові корпорації припадало біля 10 % усього прибутку приватних корпорацій США, то у 2007 р. — 40 %. Мала місце перекапіталізація фінансової сфери. У той же час були недокапіталізовані досить важливі компоненти реального сектору, зокрема енергетика, інновації. Спостерігалось стрімке зростання вартості всіх фінансових активів, в результаті чого вони відірвалися від реального сектору економіки з виробництва і реалізації благ та послуг, що задовольняють кінцеві потреби суспільства. Невідповідність у розвитку реального та фінансового секторів економіки виражається у надмірному збільшенні обсягів обігу цінних паперів та їх похідних (деривативів), у мультиплікації фіктивного капіталу. Увесь обсяг фіктивних грошей, що нависли над світовою економікою, оцінювався як мінімум у 100 трлн дол., у той час як реальний загальносвітовий ВВП — 60 трлн дол. При цьому загальновідомо, що у масштабах суспільства саме ВВП є матеріальною основою емісії грошей, стабільності їх купівельної спроможності, джерелом нагромадження капіталів, розвитку кредитних відносин, збільшення кількості цінних паперів і відповідно розширення торгівлі ними на фондових ринках.

Фінансові кризи мали місце і раніше, проте криза 2008 р. вирізняється як глибиною, так і розмахом. Це, по суті, перша фінансова криза постіндустріальної епохи. Ключовою ознакою останньої є домінування сфери послуг, тобто нематеріального виробництва, і, зокрема, фінансового сегменту та сегменту розваг. Так, понад 63 % середньорічного приросту ВВП США за 1995—2000 рр. забезпечували фінансові послуги, страхування, оренда нерухомості, торгівля. Ці сектори економіки виробляють переважно віртуальні продукти, для торгівлі якими створюється віртуальний ринок, що розвивається за своїми законами і все більше віддаляється від реальної економіки. Завдяки цьому характер поточної кризи також змінився у порівнянні з попередніми кризами перевиробництва, на подолання яких були зорієнтовані кейнсіанські методи. На думку В. Данилова-Данильяна, «у світовій економіці виникла не класична для капіталізму криза перевиробництва, а криза функціональної надлишковості» [1, с. 37].

Кризами глобальної економіки або «кризами нового типу» назвав їх А. Анікін. Загальним для них є те, що вони розвивались в умовах глобалізації і значного посилення загальної фінансової взаємозалежності. Сучасна постіндустріальна криза пов'язана з тим, що фінансова інфраструктура у своєму будівництві пірамід та «наддуванні бульбашок» визначила розвиток економіки в цілому. Це, у свою чергу, викликало подібні катастрофічні наслідки як у країнах постіндустріальної економіки, так і в країнах швидкого зростання. Саме тому глобалізація виступає як фактор нестабільності національної економіки і деформації сучасного економічного циклу, а також як фактор нестабільності світової економіки. Одночасно саме глобалізація

створює потенційні можливості для застосування глобалізаційних факторів з метою забезпечення економічного зростання.

Висновки. Кризи на межі ХХ—ХХІ ст. набули нових рис у глобальних масштабах: 1) кризові прояви в одних країнах світу стали впливати на інші економічні системи; 2) наслідки криз набули більшої деструктивної сили; 3) цикли ділової активності стали меншими, а отже, кризові прояви стали частішими. Світова економічна криза, що вибухнула 2008 р., у черговий раз змушує переглянути традиційні уявлення про причини таких криз і стимулює розробку концепції, що спрямована на запобігання їх виникненню у майбутньому.

Література

1. Данилов-Данильян В. Глобальный кризис как следствие структурных сдвигов в экономике // Вопросы экономики. — 2009. — № 7. — С. 37—39.
2. Історія економічних учень: Підручник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко та ін., За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 2001.
3. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. — М.: Гелиос АРВ, 1999.
4. Класики кейнсіанства: В 2 т. Т. I. К теории экономической динамики / Р. Харрод. Экономические циклы и национальный доход. — Ч. I—II / Э. Хансен. — М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1997.
5. Класики кейнсіанства: В 2 т. Т. II. Экономические циклы и национальный доход. — Ч. III—IV / Э. Хансен. — М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1997.
6. Клочко В. Глобалізація та особливості сучасної економічної кризи // Економіка України. — 2011. — № 9. — С. 27—37.
7. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. — М., 1989.
8. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. I. — М., Политиздат, 1969.
9. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. II. — М., Политиздат, 1969.
10. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. III. — М., Политиздат, 1970.
11. Хайек Ф. Цены и производство. — Челябинск: Социум, 2008.
12. Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа. Шляхи і методи її подолання // Економіка України. — 2010. — № 1. — С. 4—18.
13. Энтов Р. Текущий кризис в свете теории кризисов // МЭиМ. — 2009. — № 5. — С. 9.

УДК 338.433:330.342

Є. М. Кирилюк, канд. екон. наук, доц.,
докторант кафедри політичної економії
обліково-економічних факультетів
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ТА ЇХ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Обґрунтовано методологічні аспекти дослідження системних трансформацій та їх впливу на розвиток аграрних відносин. Виявлено особливості та недоліки теоретико-методологічних підходів до аналізу трансформаційних процесів. Визначено специфіку системного підходу до дослідження аграрних відносин.

Обоснованы методологические аспекты исследования системных трансформаций и их влияния на развитие аграрных отношений. Обнаружены особенности и недостатки теоретико-методологических подходов к анализу трансформационных процессов. Определена специфика системного подхода к исследованию аграрных отношений.